

1. CO JE TO STÁTNÍ PŘEV RAT?

Mrzí mne, že éru míru zahájím státním převratem, o jakém jsem uvažoval.

– Vévoda z Wellingtonu, 1811

... nezbývala jiná cesta k záchraně než zásah mé armády...

– Konstantinos Kollias, 21. dubna 1967, Athény

Přestože se termínu „státní převrat“ (*coup d'état*) užívá více než tři sta let, sama proveditelnost převratu vyplývá z poměrně nedávno uskutečněných změn, totiž z rozmachu moderního státu, vybaveného profesionálním byrokratickým aparátem a stálým vojskem. Moc moderního státu z valné části závisí na této permanentní mašinerii, která díky svým archivům, složkám, záznamům a funkcionářům dokáže podrobně sledovat, a chce-li, také řídit aktivity méně rozsáhlých organizací a jednotlivců. „Totalitní“ státy pouze ve větší úplnosti využívají podrobných a ucelených informací, které mají k dispozici všechny státy, ať sebevíc „demokratické“: nástroj je povětšinou týž, byť se ho užívá odlišně.

Nárůst moderního úředního aparátu vede ke dvěma důsledkům, které jsou pro proveditelnost převratu zásadní: jednak k vytyčení zásadního rozdílu mezi permanentní státní mašinerií a politickým vedením, jednak k tomu, že úřední aparát – stejně jako většina rozsáhlých organizací – má svou strukturovanou hierarchii a jednoznačné linie velení. Odlišnost úředníka jakožto zaměstnance státu od panovníkova osobního služebníka je nový fenomén a britský i americký systém vykazují rezidua dřívějšího uspořádání.¹ Význam tohoto posunu tkví

1 Ve Velké Británii přetrvává ústavní fikce, že takzvaní *civil servants*, tedy příslušníci státního aparátu, jsou v souladu s uvedeným pojmenováním služebníky

v tom, že dokud je byrokracie propojena s vedením, musí mít ilegální uchvácení moci formu „palácové revoluce“ a v zásadě při něm jde o manipulaci s osobou panovníka. Lze ho donutit k přijetí nových cílů nebo nových poradců, lze ho zabít nebo zajmout, ale ať se stane cokoli, palácovou revoluci lze provádět jedine „zevnitř“ a musí ji vykonat „insideři“. Vykonavateli může být palácová garda, jak k tomu docházelo ve starověkém Římě nebo v šedesátých letech v Etiopii, a pokud je zaveden dynastický systém, zpravidla usiluje o vystřídání nežádoucího panovníka snáz ovlivnitelným synem.

Státní převrat je podstatně demokratičtější záležitost. Dá se provést zvenčí a koná se na onom území mimo okruh vlády, ale uvnitř státu, které tvoří permanentní a profesionální správní aparát, ozbrojené síly a policie. Cílem převratu je odtrhnout permanentní zaměstnance státu od politického vedení, a to se zpravidla nedaří, pokud jsou napojeni vazbami politické, etnické či tradiční loajality.

Čínské císařství i dnešní africké státy využívají v organizaci vyšších pater byrokratického aparátu etnická pouta. Mandžuská dynastie dbala na dodržování tradičních čínských zvyklostí a na to, aby na všech úrovních státní správy zaměstnávala „chanské“ Číňany; hlavní posty v soudnictví a u vojska však obsazovala potomky lidí, kteří do Číny přišli až se zakladateli dynastie. Podobně i afričtí vládcové na strategické pozice v bezpečnostních službách zpravidla dosazují příslušníky vlastního kmene.

Pokud má personální obsazení státní správy pod kontrolou stranická mašinerie – ať už v rámci celkové totalitní nadvlády, nebo díky dlouhodobému setrvávání u moci, jako tomu bylo v poválečné Itálii –, jsou do vyšších úředních funkcí dosazováni političtí spojenci: zčásti kvůli ochraně režimu, zčásti v zájmu toho, aby byla usnesení vlády naplňována vyhovujícím způsobem. V někdejších komunistických

koruny. Ve Spojených státech už sice minuly doby, kdy se straničtí pohůnci vždy po volebním vítězství stěhovali do Washingtonu, nicméně některá místa ve státní správě jsou nadále přidělována politickým soupeřníkům, nikoli profesionálům.

zemích byly samozřejmě všechny významnější funkce obsazeny stranickými aparátčíky.

Ukázkou „tradičních vazeb“ je Saúdská Arábie.² Absence moderního „know-how“ u tradičních kmenových spojenců královského rodu znamenala, že organizace dosáhla toho, co se nedalo provést individuálně. Moderní vojsko, tvořené zhruba stovkou tisíc nespolehlivých obyvatel měst, početně zaostává za přibližně 125 000 příslušníky „bílé armády“ beduínů nebo přinejmenším nominálně beduínských stoupenců rodu Saúďů s oficiálním označením Vlastenecká garda (Haras al-Watani) či Národní garda. Součástí gardy je kmenová milice o počtu asi 25 000 mužů s označením mechanizovaná brigáda Imám Muhammad bin Saúd, posádkou v hlavním městě Rijádu; tato jednotka je očividně míněna jako pojistka proti převratu.

Vazby tohoto druhu mezi politickým vedením a správním aparátem nejsou pro moderní stát typické. Vedle výše zmíněných případů může také dojít k tomu, že je státní správa s vedením moderního státu propojena třídní nebo etnickou příslušností, ale ať už je povaha svazku jakákoli, budou příslušná uskupení většinou dostatečně početná na to, aby je spiklenci plánující převrat dokázali infiltrovat.

V přímém důsledku velikosti byrokratického aparátu a za účelem toho, aby se dalo dosáhnout alespoň minimální efektivity, si státní správa musí svou práci rozdělit na jasně vyhraněné oblasti kompetence, jež jsou přiděleny různým ministerstvům či orgánům. Každý státní orgán musí mít stanovenou jasnou velicí strukturu a musí zachovávat standardní procedury. Každá informace a každý příkaz tak vyvolává stereotypizovanou reakci, a pokud příkaz přijde z odpovídajícího zdroje na náležitě úrovni, pak je vykonán.

V klíčových segmentech státního aparátu, tvořených ozbrojenými

2 Tyto vazby jsou původně náboženské povahy, saúdský královský rod je totiž tradičním obráncem a šířitelem wahhábistické interpretace islámu.

silami, policií a bezpečnostními složkami, platí uvedené charakteristiky ještě intenzivněji, s vyšší mírou disciplíny a rigidity. Státní aparát je tak do jisté míry „soustrojím“, jež si za normálního stavu počíná předvídatelně a automaticky.

Státní převrat využívá této strojovosti: v jeho průběhu se pomocí státního aparátu chopí kontrolních pák a po jeho uskutečnění spoléhá na to, že hodnota „pák“ spočívá na strojovém charakteru státu.

Jak uvidíme níže, některé státy jsou uspořádány natolik dobře, že „stroj“ dokáže díky dostatečné míře sofistikovanosti při provádění příkazů rozlišovat s ohledem na určitou stanovenou koncepci toho, co je „patřičné“, a co ne. Tak tomu je v některých rozvinutých zemích, a za těchto okolností je provedení převratu velice obtížné.

V několika málo státech je byrokratický aparát mimořádně malý, jednoduchý a provázaný s vedením natolik těsně, že se k převratu nehodí; tak tomu je možná dodnes v bývalých britských protektorátech v jižní Africe, tedy v Botswaně, Lesothu a Svazijsku. Většina států ale naštěstí spadá mezi obě uvedené krajnosti: stroj pak je velký, ale nesofistikovaný, a je proto vystaven útokům těch, kdo dokážou vyhmátnout náležitě „páky“ a samostatně se jich chopit.

Mezi nejnapadnější vývojové rysy uplynulého století patří ohromný úpadek obecné politické stability. Počínaje Francouzskou revolucí je svrhávání vlád stále častějším jevem.³ V 19. století Francie prožila dvě revoluce a dvojí zhroucení režimu v důsledku vojenské porážky. Změna režimu uskutečněná v roce 1958 byla rafinovanou směsí obou složek. Lidé po celém světě následují francouzský vzor, takže životnost režimů klesá, zatímco očekávaná délka života jednotlivců roste. To ostře kontrastuje s relativním lpěním na systému konstituční monarchie, jak bylo patrné v 19. století. Když si Řekové, Bulhaři a Rumuni vydobyli osvobození zpod tureckého koloniálního systému, okamžitě se odebrali do Německa a začali shánět vhodný

3 Historicky vzato tento trend zahájila americká revoluce – jejíž celosvětový dopad ovšem utlumila odlehlost a exotičnost Ameriky.

panovnický rod. U prestižních anglických dodavatelů se objednávaly koruny, vlajky a další výzdoba, stavěly se královské paláce, a kdekoli to bylo možné, nabízely se nádavkem lovecké zámečky, královské milenky a místní aristokracie. Oproti tomu ve 20. století obyvatelstvo projevovalo, pokud jde o monarchie a jejich rekvizity, jasný nezájem; když Britové Iráčanům laskavě dodali královskou rodinu se vším všudy, Iráčané se jí opakovaně pokusili zbavit a v roce 1958 se jim to konečně zdařilo. Udržet tempo s vývojem lidových hnutí se snažily vojenské a další pravicové síly, jež se s využitím ilegálních metod zmocňovaly moci a svrhávaly vládnoucí režimy.

Odkud se tato křehkost režimů 20. století vzala? Je koneckonců paradoxní, že tato křehkost vzrostla v téže době, kdy etablované procedury k zajištění změny vlády naopak získávaly na flexibilitě. Politolog na to odpoví, že procedury sice nabyly na flexibilitě, avšak požadavky na změnu zas nabyly na síle a celkové tempo nárůstu flexibility nedrželo krok s nárůstem společenských a ekonomických tlaků.⁴

Násilných metod se zpravidla užívá tehdy, pokud jsou legální metody k dosažení změny vlády bezúčelné buď v důsledku jejich přílišné strnulosti – jak tomu je u panovnických monarchií, kdy má panovník nadvládu nad podobou reálné politiky –, nebo v důsledku jejich nedostatečné pevnosti. Jednou zazněl postřeh, že až do 17. století ruský carský trůn nebyl ani dědičný, ani volený, nýbrž „zabíraný“. Dlouhá řada abdikací, jež si vynutili bojarští latifundisté a gardoví „lučištníci“, oslabila zásadu dědičnosti, takže se carem prostě stal ten, kdo dosedl na trůn, a nárok zajištěný původem neměl velkou váhu.

Ve stejné situaci se ocitly i některé současné republiky. Uvedený stav nadchází, jestliže dlouhá řada ilegálních uchopení moci podnítlí úpadek právních a politických struktur, které jsou k formaci nových vlád zapotřebí. Před nástupem rodové dynastie Asadů po převratu,

4 Nejhlubší příčinou destabilizačních tlaků možná nakonec je oslnivý rozmach vědeckých objevů a odtud plynoucí technické změny, ovšem to je problém, který velmi výrazně překračuje stanovené téma naší knihy.

který v roce 1970 provedl Háfiz al-Asad, prošla Sýrie víc než tuctem převratů a ustanovení o svobodných všeobecných volbách, uvedená v „Houraniho“ ústavě, byla neproveditelná, jelikož se zhroutila a následně zmizela nutná mašinerie dohledu. Jestliže ale existuje nějaká zavedená procedura pro výměnu vedení, pak se všechny metody vyjma této jediné ocitají na škále ilegality. Jak je nazveme,⁵ to záleží na tom, ke které straně se přikláníme; když ale některé sémantické odstíny ponecháme stranou, získáváme následující vějíř možností:

REVOLUCE

Akce je přinejmenším zpočátku prováděna nekoordinovanými lidovými masami a usiluje⁶ nejenom o výměnu jednotlivých příslušníků vedení, ale i o změnu společenských a politických struktur.

Termín „revoluce“ získal jistou popularitu a užívá se jej pro mnoho státních převratů; zajišťuje totiž příznivý dojem, že za celou věcí nestála skupinka spiklenců, nýbrž „lid“. Například nejasné cíle, jež sledoval Kásim při svržení iráckého režimu krále Fajsala II. a premiéra Núrího as-Saída, jsou v zemi známy pod označením „svaté principy revoluce 14. července“.

OBČANSKÁ VÁLKA

Občanská válka označuje otevřený válečný střet mezi určitými složkami ozbrojených sil, případně širší populace. Tento termín je navěky vyšlý z módy: kdykoli někde propukne občanská válka, pravidlem je,

5 Obecně je známa především rovnice „povstání = terorismus = válka za národní osvobození“.

6 V počátečních fázích nejsou cíle výslovně uchopeny, nicméně zaměření akce může být jasně vnímáno.

že ji všechny strany popírají a buď ji vydávají za válku mezinárodní (například americká Konfederace tak mluvila o „válce mezi státy“), nebo – častěji – za zahraniční agresi; ve Francově Španělsku však občanská válka z let 1936–1939 vždy nesla označení *la cruzada* – „křížové tažení“.

PRONUNCIAMIENTO

V zásadě jde o španělskou a jihoamerickou verzi vojenského převratu, shodnou podobu však má také mnoho novějších převratů v Africe. V původní španělské verzi z 19. století se jednalo o vysoce ritualizovaný proces. Prvním krokem jsou *trabajos*, doslova „práce“, kdy se prověří názory vojenských důstojníků. Následují *compromisos*, kdy jsou složeny sliby a přísliby odměny. Poté zazní výzva k činu a nakonec je mužstvo povoláno následovat důstojníky při protivládní vzpouře.

Pronunciamento bylo mnohdy liberálním, nikoli reakčním úkazem a teoreticky vzato cílem převzetí moci bylo zjistit „vůli národa“, což je typicky liberální koncept. S tím, jak se armáda následně posouvala doprava a španělské vlády naopak doleva, se teorie posunula od neoliberální „vůle národa“ k neokonzervativní „skutečné vůli“. Tím se postuluje podstata národa, jakási trvalá duchovní struktura, kterou tužby většiny nemusí vždy vyjadřovat. Armádě bylo svěřeno přetlumočení a obrana tohoto „bytostného Španělska“ a jeho ochrana před vládou, případně i před lidem.

Pronunciamento vždy zorganizoval a řídil některý vojenský předák, provedeno však bylo ve jménu celého důstojnického sboru; na rozdíl od puče, provedeného jedinou armádní frakcí, a na rozdíl od převratu, který mohou s *využitím* určitých armádních jednotek provést i civilisté, vede *pronunciamento* k tomu, že se moci ujme armáda jako taková. Mnoho afrických převzetí moci, do nichž se zapojila armáda jakožto celek, proto velmi připomíná klasické *pronunciamento*.

PUČ

Puč představuje válečný nebo těsně poválečný fenomén a pokouší se o něj určitý formální orgán ozbrojených sil pod vedením svých oficiálních velitelů. Jednoznačným příkladem je Kornilovův puč, když se generál Kornilov coby velitel skupiny armád v severním Rusku pokusil zmocnit Petrohradu a ustavit „bojovný“ režim, který by dál vedl válku. (Kdyby Kornilovův puč uspěl, možná by město v následujících desetiletích neslo jeho jméno, a nikoli Leninovo.)

OSVOBOZENÍ

Zastánci změny mohou o státu prohlásit, že byl „osvobozen“, pokud je jeho vláda svržena přičiněním zahraniční vojenské či diplomatické intervence. Klasickou ukázkou je dosazení komunistického vedení v Rumunsku v roce 1947. Sovětský svaz pod pohrůžkou, že odmítnutí povede k využití Rudé armády na území státu, donutil tehdejšího rumunského krále Michala k přijetí nového kabinetu.

VÁLKA ZA NÁRODNÍ OSVOBOZENÍ, POVSTÁNÍ APOD.

U této formy vnitřního konfliktu není cílem strany, jež učinila první krok, chopit se moci ve státě, nýbrž zřídit konkurenční státní strukturu. Opírat se přitom může o politickou, etnickou nebo náboženskou příslušnost; příkladem je Tálibán, jehož cílem je Afghánistán plně přestoupivší na deobandskou⁷ či „wahhábistickou“ verzi islámu.

⁷ Deoband či Devband je nenápadné indické město severně od Dillí. Sídli zde ohromná muslimská škola Dar ul-Ulúm, jež vyučuje striktně extremistický „wahhábistický“ islám (ad-dawa al-wahhabíja) Muhammada ibn Abda al-Wahhába (1703–1792), jenž sem byl při založení školy v roce 1866 importován ze severovýchodu

Wahhábismus se též považuje za oficiální státní náboženství Saúdské Arábie a jde o důslednou, fanatickou víru, která stoupencům všech ostatních forem islámu – o nemuslimech ani nemluvě – upírá veškerou legitimitu.

Pokud jde o povstání s cílem územního odtržení, nutně mají etnický základ, i když tato etnicita může být výlučně mentální povahy, jako tomu je u Eritrejců a Etiopijců. Příkladem jsou Kurdové v Iráku, Íránu a Turecku, Somálci v Keni a Etiopii, Karenové v Barmě a dříve Nágové v Indii.

DEFINICE STÁTNÍHO PŘEVRTU

Státní převrat obsahuje určité složky všech výše uvedených metod uchopení moci; od většiny se však liší tím, že u něj není nutná ani aktivní podpora mas, ani významnější uplatnění vojenské síly.

Zapojení těchto typů přímé síly by uchopení moci nepochybně zjednodušilo, avšak myslet si, že je organizátoři převratu mají jednoduše k dispozici, by bylo nerealistické. Jelikož nám ozbrojené síly nepodléhají, nemůžeme doufat, že plánování převratu zahájíme již s tím, že máme pod kontrolou jakékoli větší vojenské jednotky. Stejně tak nám předpřevratová vláda obvykle neumožní rozšířit propagandu a provést organizaci nezbytnou k tomu, aby se „širokých mas lidu“ dalo efektivně využít.

Druhým specifikem převratu je, že není nutně spjat s žádnou zvláštní politickou orientací. Revoluce jsou zpravidla „levicové“; puč a *pronunciamento* naopak obvykle podněcují pravicové síly. Přebvat je ale

Arabského poloostrova. Absolventi školy založili přibližně třicet tisíc dalších škol po celém světě. Odměnou za nesmlouvavý fanatismus školy (její výrok zajistil Tálibánu oprávnění pro demolici kolosálních Buddhů v Bámjánu v roce 2001) je zproštění daňové povinnosti ze strany indického státu: Dar ul-Ulúmu je vše odpuštěno, jelikož jeho fanatismus zahrnuje protipákistánské stanovisko, byť motivované vírou v to, že by celá Indie měla být pod vládou muslimů(!).

politicky neutrální a nelze u něj po uchopení moci předpokládat realizaci žádných konkrétních politických cílů. Je sice pravda, že mnoho převratů mělo jednoznačně pravicový charakter, ale není na tom nic nevyhnutelného.⁸

Pokud převrat nevyužívá ani mas, ani válečnictví, jaký mocenský nástroj mu tedy umožní chopit se vlády ve státě? Stručná odpověď zní, že tato moc vychází ze samotného státu. Rozsáhlá odpověď tvoří text této knihy. Podáme nyní definici převratu z hlediska formy a funkce:

Převrat spočívá v infiltraci malého, ale kriticky důležitého segmentu státního aparátu, jehož je následně využito k tomu, aby byla vláda zbavena kontroly nad zbytkem.

8 Představa „reakčního převratu“ utkvěla ve veřejném povědomí pod vlivem převratu v Řecku v roce 1967. Převrat v Sýrii v roce 1966, v Iráku v roce 1958 i v Jemenu v roce 1962 byl principiálně levicový, byť jistě ne liberální či progresivní.